

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SICAĞINDA HAFIZ HAKKI PAŞA-SÜLEYMAN NAZİF TARTIŞMASI*

Hafız Hakkı Pasha-Süleyman Nazif Debate in the First World War

Mustafa Fırat GÜL¹

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin son dönemi hep savaşlarla geçmiştir. İtibarı başta olmak üzere kaybettiği toprakların bir kısmını kazanabilmek için hayalleri ve hedefleri olan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na büyük umutlarla girmiştir. Bu savaş artık Osmanlı Devleti için varlık-yokluk mücadelesidir. Osmanlı Devleti özellikle Kafkas Cephesini açarken Osmanlı Devleti'nin doğusunda kırk yıla yakın bir süredir devam eden Rus işgalini bitirmeyi hedeflemiştir. Sarıkamış Harekâtı bu cephede önemli bir savaştır. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa komutayı bizzat ele almasına rağmen savaş büyük bir hüsrana sona ermiştir. Enver Paşa, hesaplandığı gibi gitmeyen/bitmeyen savaştan sonra adeta enkaza dönmüş haliyle komutayı İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya devrederek İstanbul'a dönmüştür. Bir taraftan soğuk diğer taraftan tiftis gibi bir baş belasıyla mücadele eden(meye)n ordudan geri kalanlarla elden geleni yapabilme gayretinde olan Hafız İsmail Hakkı Paşa şartlar gereği olsa gerek bazen daha sert emirler vermiştir. Bu emirlerden birisini içeren telgraf Üçüncü Ordunun emri dışında kalan Bağdat Valisi Süleyman Nazif'e de ulaşmıştır. Vali Süleyman Nazif Bey telgraftaki ifadelerle oldukça sert bir yanıt vermiştir. Olaya Dahiliye Nazırı Talat Bey ile Enver Paşa da dahil olmuştur. Arşivdeki belgelere bakıldığında olayın başlangıcı yanlışlıkla giden bir telgraf ve bu telgrafa alışılmışın dışında verilen sert bir cevapla büyüyen tartışmadır. Dahiliye Nazırı Talat Bey'in akliselim davranmasıyla olay daha da büyümeden sonlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Hafız Hakkı Paşa, Vali Süleyman Nazif Bey, Dahiliye Nazırı Talat Bey.

ABSTRACT

The last period of the Ottoman Empire has always passed through wars. The Ottoman Empire, which had dreams and goals in order to gain some of the lands it lost, especially its reputation, entered the First World War with great hopes. This war is now a struggle for existence and absence for the Ottoman Empire. When the Ottoman Empire opened the Caucasian Front, it aimed to end the Russian occupation that had been going on for almost forty years in the east of the Ottoman Empire. Operation Sarıkamış was an important battle on this front. Although the Minister of War and Deputy Commander-in-Chief Enver Pasha took the command personally, the war ended with great disappointment. Enver Pasha returned to Istanbul by transferring his command to Hafız İsmail Hakkı Pasha, one of the important names of the Committee of Union and Progress. Hafız İsmail Hakkı Pasha, who was trying to do his best with the rest of an army that failed to fight against a troublemaker like typhus on the one hand, and on the other hand, gave harsher orders sometimes as required by the circumstances. The telegram containing one of these orders also reached Baghdad Governor Suleyman Nazif, who was outside the order of the Third Army. Governor Süleyman Nazif gave a very harsh response to the statements in the telegram. Interior Minister Talat Bey and Enver Pasha were also involved in the event. According to the documents in the archives of the Ottoman state, it was tried to be evaluated before and after the event.

Keywords: First World War, Caucasian Front, Hafız Hakkı Pasha, Governor Mr. Süleyman Nazif, Interior Minister Mr. Talat.

1. ORCID: 0000-0001-9023-4131

1. Dr. mustafafiratgul@gmail.com

*GÜL, M. F. (2021). "Birinci Dünya Savaşı'nın Sıcığında Hafız Hakkı Paşa-Süleyman Nazif Tartışması", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 24, s.475-491.

Makale Geliş Tarihi: 18 Şubat 2021 Kabul Tarihi: 1 Temmuz 2021

EXTENDED ABSTRACT

In a sense, the First World War can be called one of the phases of the plan known as the Oriental question. After the outbreak of war in the center of Europe, the Ottoman State, which was between the Triple Alliance and the Triple Entente, remained unstable until the last moment. On the one hand, Britain, France and-in particular - Russia, on the other hand, tried to attract the Ottoman state to their ranks, sometimes through ambassadors of Germany, sometimes through promises, sometimes by implication or by explicit threat. Many unknown details of Russia's initiatives, especially those of Britain and France, have been revealed in secret documents of the Russian Foreign Affairs Archive recently published. The rulers of the Ottoman State (Government of Ittihat and Terakki), rather than whether they entered the war, said: "who acts together in the interests of the country?" they had an argument. At the beginning of August, the Ottoman State, which declared mobilization, made a secret treaty with the Germans. It is said that this treaty was made especially at the insistence of Enver Pasha. It is a fact that much more justified and different curiosity is needed, rather than questions such as whether the Ottoman state could or could not escape the First World War. One of the most important fronts of the first World War, the struggle for life and death for the Ottoman State, is the Caucasian front. It can be said that the fact that the Caucasian Front, which started with big dreams, ended with great disappointment in the first war, also affected the other plans of the Union and progress government. The first goal or first stage of Operation sarikamis was to re-incorporate the region, which had been under Russian occupation for decades, into the Ottoman country. In an unorthodox decision with the importance and excitement of this, Enver Pasha, the Minister of War and Deputy Commander-in-chief, personally took over the command. But the account in Istanbul did not correspond to Sarıkamış and the mountains of Allahukber. In particular, the number of dull soldiers (the martyr is the martyr; Enver Pasha again transferred the current status/command of the operation, which is still being discussed in many ways, to Hafız İsmail Hakkı Pasha, one of the important figures of Ittihat and Terakki, and returned to Istanbul. It's not just the cold that's below zero; it's also morale. In this case, Hafız İsmail Hakkı Pasha tried to do the best he could. Morale is not the only problem that needs to be addressed on the Caucasian front. Besides the problem of soldiers and ammunition that has reached the end, there is a disease. Soldiers, commanders and doctors who have dealt with a nuisance such as typhus, one of the greatest enemies of soldiers throughout history, have been distraught. Harsher orders were given, considering that it would bring success under these conditions. Hafız İsmail Hakkı Pasha's severe communique in the name of seriousness and discipline went to Suleiman Nazif Bey, the governor of Baghdad, who was not authorized by the Third Army, and the already frayed nerves were well stretched. The governor responded quite harshly to Pasha's communiqué. Internal Medicine Minister Talat Bey and Enver Pasha were also involved in the incident. Although the documents contained in the Ottoman archive of the presidency of the State Archives of the Republic of Turkey show how senior managers worked, how the incident of the Pasha and the governor began and ended, two important documents are missing. One of them is a letter or Telegram in the style of a complaint sent by Hafız İsmail Hakkı Pasha to Enver Pasha, and the other is a letter or telegram of Suleyman Nazif Bey, the governor of Baghdad, who wrote a tarziye (apology) to Hafız İsmail Hakkı Pasha at the request (order) of Internal Medicine Nazi Talat Bey. The contents of the first of these two documents (a letter or possibly a telegram) can be learned from a letter from Enver Pasha to Talat Bey. But it is important that the latter be identified, because the governor, who wrote this style reluctantly, is also a fairly famous nasir and poet. The document in question is perhaps stored among other documents in the State Archive.

GİRİŞ

Yakın dönem Türk tarihinin iki bilindik şahsiyeti olan Hafız Hakkı Paşa ile Süleyman Nazif arasında Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında vuku bulmuş tartışma sık karşılaşılan bir durum değildir. En azından kayıtlarda ve hatıralarda nadiren görüldüğünden böyle söylenebilir. Sarıkamış Savaşı'ndaki hareketin önemli komutanlarından olan Hafız Hakkı Paşa hakkında son yıllarda çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. 20. yüzyıl Türk edebiyat ve matbuat dünyasının şahsına münhasır kişiliklerinden olan Süleyman Nazif de yine son dönemde hakkında araştırmalar yapılan birisidir. Hafız Hakkı Paşa ile Süleyman Nazif'in hayatlarının kesiştiği nokta ise Birinci Dünya Savaşı'dır. Savaşın planlandığı gibi gitmemesinin sebep olduğu gerginliğin yanında Hafız Hakkı Paşa'nın yanlış adrese giden telgrafi yüzünden Süleyman Nazif'in verdiği tepki ve sonrasında İttihat ve Terakki Hükümeti'nin en tepedeki yöneticilerinin de dahil olduğu meseleyi izah etmeden evvel Birinci Dünya Savaşı'ndan bahsetmenin isabetli olacağı düşünülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sadece Osmanlı Devleti için değil dünyanın birçok devleti için de yıkıcı etkileri olmuş büyük bir hadisedir. Elbette neredeyse her olayın bir sebebi ya da sebepler silsilesi vardır. Savaşın tek nedeni de Franz Ferdinand ve eşi Sophie'nin öldürülmesi değildir (Gül, 2020:742). Bu suikast savaşmak için bahane arayan Avrupalı devletlerce bir sebep olarak değerlendirilmiştir. Savaşarak daha da zenginleşme, sömürmesini genişletme derdinde olan Avrupalı devletler ittifak ya da itilaf bloklarını büyütme çabasıyla planlar yapmışlardır. Afrika kıtası başta olmak üzere yeni sömürge alanları için yapılan planlar arasında, özellikle Rusya için Osmanlı Devleti'nin durumu farklıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'ya *paylaşılacak miras* gözüyle bakan devletler bunu ne zaman ve nasıl yapacaklarını sıklıkla tartışmışlardır. Ali İhsan Paşa (Sabis), Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni birinin kucağından diğerinin kucağına atılabilecek bir düşkün mevkiinde gördüklerini, Anadolu'nun nüfuz yarışında zemin olarak kullanıldığını yazmaktadır (1990:25).

İttihat ve Terakki Hükümeti, çevresinde olup bitenleri takip ederken yalnız kalmamak için de ittifak arayışlarına girmiştir. Ruslarla kapanmamış bir hesabın varlığını unutmayan dönemin yöneticileri Avrupalı devletlerle ittifak için girişimlerde bulunmuştur. İttihat ve Terakki Hükümeti'nin önde gelen isimlerinden olan Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talat Bey ittifak arayışları çerçevesinde ayrı ayrı görüşmeler yapmışlardır. Ruslarla ittifak olmayacağı zaten bellidir. İngilizler ise daha Osmanlı Devleti hiçbir şekilde tarafını belli edecek hareket yapmadığı halde Türklerin sipariş edip son kuruşuna kadar ödediği iki savaş gemisine (Sultan Osman I ve Reşadiye) el koyarak tavrını belli etmiştir (Cemal Paşa, 2006:142). Cemal Paşa hatıralarında Fransa'nın da ittifaka yanaşmadığını, Rusya'ya rağmen hareket etmeyeceklerini anladığını yazmaktadır (2016:129).

Osmanlı Devleti'nin yöneticileri savaşa girilip girilmemesinden ziyade "kimlerle beraber hareket edilirse ülkenin menfaatine olur?" tartışması yapmışlardır. Almanların Türklerle ittifak hususunda oldukça temkinli olduğu da unutulmamalıdır. Savaşın, Avrupa'nın merkezinde patlak vermesinden sonra Üçlü ittifak ve Üçlü İtilaf arasında kalan Osmanlı Devleti son ana kadar kararsız kalmıştır. Bir taraftan İngiltere, Fransa ve özellikle Rusya; diğer taraftan Almanya elçileri aracılığıyla Osmanlı Devleti'ni bazen vaatlerle etkilemek bazen de ima yoluyla ya da açıktan tehditle kendi saflarına çekmeye çalışmışlardır. Rusya'nın başta olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın bu konudaki girişimlerinin bilinmeyen pek çok detayı yakınlarda yayımlanmış Rus dışişleri arşivi gizli belgelerinden de öğrenilmektedir.¹

İngiltere, Fransa ve Rusya ile yapılan girişimlerin neticesiz kalmasının da etkisiyle Türklerle Almanların ittifak görüşmeleri başlamıştır. Alman Genelkurmay Başkanı Helmut Johann Ludwig von Moltke başta olmak üzere birçok yönetici Türkiye ile yapılacak ittifakın tamamen gereksiz olduğunu, Türklerin modern bir orduya sahip olmadığından dolayı düşünmüşlerdir. Kaiser II. Wilhelm

¹ *Rus Dışişleri Gizli Arşivinin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbine Girişi*, çeviren ve hazırlayan: Azad Ağaoğlu, Ötügen Neşriyat, 2018

bu sürece bizzat müdahale ederek ittifak görüşmelerinin akim kalmasının önüne geçmiştir (Alkan, 2020: 118). 2 Ağustos 1914'te Türklerle Almanlar gizli olarak anlaşmışlardır. Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey ile Almanya Büyük Elçisi Wangenheim arasında yapılmıştır (Talat Paşa, 2019: 26-27). Bu antlaşma için özellikle Enver Paşa'nın ısrarıyla yapılmıştır denilmektedir:

“2 Ağustos 1914'te, İstanbul'da Osmanlı Devleti ile Almanya arasında gizli bir ittifak antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı üst düzey yöneticilerinden yalnızca Sultan Mehmet Reşat, Sadrazam Said Halim Paşa, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteşe, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın bilgisi dâhilinde yürütülen bu ittifak anlaşmasından diğer hükümet yetkilileri ve Meclis-i Mebusan haberdar edilmemiştir” (Gül, 2020:743).

Fakat aynı Enver Paşa, Almanlarla yapılan bu gizli antlaşmanın hemen sonrasında çok ilginç adımlar atmıştır. Rusya'nın İstanbul elçisi Girs'in Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a 5 Ağustos 1914 tarihinde gönderdiği gizli telgrafta General Leontyev'e Enver Paşa ile görüşmesi için talimat verdiğini, Paşa'nın ifadesine göre seferberliğin Rusya'ya karşı olmadığını, Türkiye'nin kimseye bağlı olmadığını hatta Rusya'nın menfaatine uygun olursa 9. ve 11. Kolordulara bağlı bazı birlikleri çekmeye hazır olduklarını yazmıştır (Ağaoğlu, 2018:19, 20).

İttihat ve Terakki Hükümeti üyeleri oldukça zor durumdadır. Bir taraftan Rus tehlikesi diğer taraftan devletin ekonomik yönden çaresizliği gibi sebeplerden dolayı farklı girişimlerde bulunan yöneticiler zaman kazanmaya öncelik vermişlerdir. Almanlarla gizli bir ittifak yapan Osmanlı Devleti'nin Ruslarla flörtünü anla(mlandı)rmak zordur. İttihat ve Terakki Hükümeti, - zahiren de olsa- tarafsızlığını koruduğu günlerde kapitülasyonları da tek başına kaldırdığını duyurmuştur (Gül, 2021:739).

10 Ağustos 1914'te Almanlardan satın alındığı iddia edilen iki gemi ve 29 Ekim'de bu iki geminin dahil olduğu Karadeniz Baskını sonrasında Osmanlı Devleti savaşa dahil olmuştur.² 1 Kasım'da Rusya Osmanlıya savaş açtıktan sonra Rus kuvvetleri Zorgediği, Kucak (BOA, DH.ŞFR, 446/6) ve Karakilise (BOA, DH.ŞFR, 446/7) ve başka noktalardan Osmanlı'ya karşı saldırıya geçmiştir. 5 Kasım'da Birleşik Krallık 6 Kasım'da ise Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Aynı gün Kafkas Cephesi'nde (Narman, Velibaba, Eleşkirt ve Doğubeyazıt) Osmanlı ve Rus orduları çarpışmış ve Ruslar bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır (Arı, 1997:71). 11 Kasım'da Osmanlı Devleti İtilaf Devletleri'ne savaş açmıştır. 14 Kasım'da Cihad-ı Ekber Fatih Cami'nde okunmuştur (Kaşığıuşun, 2014: 298). Rus filosu 17 Kasım'da Trabzon'u bombalamıştır (BOA, DH.ŞFR, 47/157). Kafkas Cephesi'ndeki savaşla birlikte onlarca yıldır Rus işgalindeki şehirlerin kurtarılması için Türk ordusu olağanüstü fedakarlıklar yapmıştır.

Kafkas Cephesi, Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli cephelelerindenidir. Bu cephe sadece Türkiye için değil Avrupalı devletler açısından da savaşın kaderini önemli ölçüde etkilemiştir (Gül-Uzun, 2020:229-246). Ordunun ne kadar zor durumda olduğunu en iyi komutanların bileceği aşikardır. Savaşın ilk zamanlarında cephede olan Aziz Samih Bey şöyle yazmıştır: *“On birinci Kolordu erzak kalmadığından çabuk yetiştirilmesi için feryat ediyordu. Menzil araçları yeterli değildi. Vali bey, bir defalık yüz elli bin kilo erzakı halkın sırtında taşımaya üzerine aldı. Erzurum halkı denenmiş vatan sevgilileriyle bu yükü taşımaya seve seve kabul ettiler. Otuz kiloluk torbalar yaptırıldı. Hele mektep çocuklarının, sırtlarında un torbalarıyla hükümet konağı önünden hareket etmelerindeki fedakârlık ve hamiyet herkesi ağlattı”* (İlter, 2007:10). Sarıkamış Savaşı bu cephenin en önemli savaşıdır ve bu savaşta Türkler hiç ummadıkları bir mağlubiyet yaşamışlardır.

² Emrin kim tarafından verildiği hem o günlerde hem de daha sonrasında epeyce tartışılmıştır. Meclis-i Mebusan tarafından araştırma yapılmıştır. Enver Paşa'yı suçlayanlar olduğu gibi onun öyle karar vermediğini, Alman subayların kendi başlarına davrandığını iddia edenler olmuştur. Maliye Nazırı Cavid Bey ise Enver Paşa'nın emriyle olduğu iddiasındadır (Menteşe, 2019: 141).

1. Hafız İsmail Hakkı Paşa ve Süleyman Nazif Bey

II. Meşrutiyet sonrasında baş döndürücü bir hızda gelişen olayları anlamaya, zamanı yakalamaya çalışan Osmanlı toplumu, özellikle askerî ve sivil yöneticiler kısa süre sonra devletlerini ve kendilerini Birinci Dünya Savaşı'nın içinde bulmuştur. Daha Balkan Savaşlarının acısını, şokunu atlatamayan başta asker olmak üzere herkesin tedirgin olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerekir.

Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey'le tartışmasını değerlendirmeden önce yakın dönem Türk tarihinin önemli figürlerinin hayat hikayeleri belgelerin yardımıyla genel olarak anlatılmaya çalışılacaktır. Tarihin ana malzemesinin insan ve insanın da duygusallığı unutulmadan arşivdeki belgelere göre İsmail Hakkı Paşa-Süleyman Nazif Bey tartışmasının öncesi ve sonrasının öğrenilmesi neden tartışıldığını anlamak adına önemlidir.

1.1. Hafız İsmail Hakkı Paşa

İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden olan Paşa, 1879, Manastır doğumludur. Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın³ ilk ismi olan İsmail genellikle kullanılmaz⁴. İlk tahsilini Serez ve Köprülü'de yaptığı sırada Kuran-ı Kerim'i ezberlediğinden dolayı "Hafız" diye tanınmıştır. Manastır'da Askeri Rüştiye ve İdadisindeki tahsil sonrasında 1897'de İstanbul'da Harbiye Mektebine kabul edilmiştir. 1899'da teğmen olmuştur (Pir Murat Sivri, 2016:3). 1902'de Harp Akademisini tamamladıktan sonra Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle kıta hizmetine başlamıştır (Hafız Hakkı, Bozgun:9). Önce Manastır'a, daha sonra da Selanik'e tayin edilmiştir. Bulgar çeteleri ile çatışmalara girmiştir. 1904'te kolağası, 1908'de binbaşı olmuştur (Hafız Hakkı, 2014:11).

Viyana'da askeri ataşelik görevi ile bulunduğu sırada, -13 Nisan 1909'da- Otuzbir Mart Vak'ası çıkınca, bu görevinden ayrılıp Selanik'te toplanan Hareket Ordusu'na katılmıştır. Olayların bastırılması üzerine tekrar Viyana'daki görevine dönmüştür (Hafız Hakkı, Bozgun:9). Sultan V. Murat'ın torunu Behiye Sultan ile 1910 yılındaki evliliği sonrasında damad-ı şehriyari olarak da anılmıştır. 1911'de 1. Kolordu Erkân-ı Harbiye-i ikinci reisi; Balkan Savaşı'nda Çatalca savunmasındaki başarı dolayısıyla da yarbay (kaymakam) olmuştur (Sivri, 2016:34).

Padişah V. Mehmed Reşad'ın iradesiyle (11 Ocak 1914 tarihli) Erkan-ı Harbiye-i Umumiye reisliği Harbiye Nazırı Mirliva (Tuğgeneral) İsmail Enver Paşa uhdesine verildiğinde reis yardımcılıklarına Mirliva Bronsart von Schellendorf Paşa ile Kaymakam (Yarbay) Hafız İsmail Hakkı Bey'in tayin edilmiştir (BOA, İ.HB, 149/13-1; BOA, İ.HB, 149/13-2). 7 Aralık 1914'te albaylığa (miralay) terfi ederek Kafkas cephesindeki 10. Kolordu Komutanlığına atanmıştır (BOA, İ.HB,163/33-2). Büyük hayallerle girişilen ama faciayla neticelenen Sarıkamış Harekâtı'nın enkazını Enver Paşa 7 Ocak 1915'te "Paşa" unvanı verilen Hafız Hakkı'ya devretmiştir (BOA, İ.HB,164/60-2; Sanders, 1999:58).

Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Erzurum'da geçirdiği 73 günü de (3 Aralık 1914-13 Şubat 1915) içeren ve üç aylık bir dönemi (26 Ekim 1914-23 Ocak 1915) kapsayan günlükleri⁵, kendisinin hasta olma sürecine dair az da olsa bazı bilgiler vermektedir. Erzurum'a 3 Aralık 1914 günü gelen⁶ Hafız İsmail Hakkı Paşa günlüklerinin ikinci defterinde belirttiğine göre, bir ay boyunca banyo yapamamıştır. 19 Ocak 1915 günü Heran (Kırkdikme) ve Azap'taki birlikleri kontrol eden Hafız İsmail Hakkı Paşa, gece saatlerinde Hasankale'deki (Pasinler) Üçüncü Ordu karargâhına döner.

³ Çalışmanın başlığında biz de "İsmail" ön ismini, Hafız Hakkı Paşa'dan başka birisi olarak düşünülebilir, metinde bahsederiz diye bilerek tercih etmedik.

⁴ Babası Süvari Mülazım-ı Evveli (Teğmen) Hacı Halil Efendi, annesi ise Habibe Hanım'dır. Bardakçı, *Günlük*, s.10.

⁵ *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, yay. Murat Bardakçı, İstanbul 2014, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

⁶ BOA, DH.ŞFR, 451/102 (3 Aralık 1914).

Ertesi gün (20 Ocak 1915) buradaki kaplıcalarda banyo yapar (Hafız Hakkı, 2014:100-101). 21 Ocak 1915 günü Üçüncü Ordu Komutanı yine Hasankale’de bulunmaktadır. Gün boyu buradaki hastaneleri dolaşmış ve hastalarla ilgilenmiştir. Aynı gün Hertev’deki (Otlukkapı) hastaneye giden Paşa, ortamın ve askerlerin pisliğinden bahsettikten sonra pis kokulardan dolayı birkaç defa neredeyse istifra edeceğini belirtir. Daha sonra karargâha dönerken mide bulantısı devam eden Hafız İsmail Hakkı Paşa günlüğünde yazdığına göre, akşam hastalanmaktan endişelenmektedir. Paşa, 22 Ocak 1915 gününe ait satırlarında da sersemliğinin devam ettiğini ve başının döndüğünü ifade etmektedir (Hafız Hakkı, 2014:105, 106). Günlükler 23 Ocak 1915 tarihinde sona erdiğinden bundan sonrasına dair Paşa’nın kaleminden çıkmış herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

1.2. Süleyman Nazif Bey

Süleyman Nazif Bey’in hayatının önemli bir kısmını teşkil eden idarecilik yönünün anlatılabilmesi için arşivlerdeki belgelerden istifade edilmiştir. Daha çok şairliği ve yazarlığıyla bilinen Süleyman Nazif Bey, 1869, Diyarbakır doğumludur. Mardin Mutasarrıfı ve *Miretü’l-İber* ve *Mizanü’l-Edeb* muharriri Mehmed Said Paşa’nın oğludur (DH.SAİDd, 179/251). Çocukluğu ve gençliği farklı şehirlerde geçmiştir. Babasının görevi gereği Mardin’de yaşadığı dönemde tahsilini, bilgisini artırmıştır. Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid (Tarhan) eserleriyle bu yıllarda tanışmıştır.

1891’de babası öldükten sonra Diyarbakır’a gelmiştir. Sonrasında birçok şehirde ve farklı görevlerde bulunmuştur. Diyarbakır’da Vilâyet Matbaası müdürlüğü yaparken aynı zamanda başyazılar yazmıştır. 1895’te, Kölemen Abdullah Paşa’nın kâtibi olarak Musul’a gitmiş; ertesini yıl istifa ederek İstanbul’a gelmiştir. 1897’de, Jön Türklere katılmak için Paris’e gitmiş, aynı yılın Ekim ayında İstanbul’a dönmüştür (Gür, 2010:92). Padişah II. Abdülhamid’in emriyle Hüdavendigâr Mektupçuluğu ile vazifelendirilmiştir (Taşçı, 2015:3). 3 Ağustos 1911 tarihli bir yazıdan Hüdavendigâr Vali vekili Halil Bey’i şikâyet ettiği öğrenilmektedir (BOA, Y.EE, 15/179). Bursa’daki görevi süresinde İbrâhim Cehdî takma adıyla yazdıkları *Servet-i Fünûn*’da yayımlanmıştır (Öztürk, 2014:2).

Süleyman Nazif Bey’in Hüdavendigâr Mektupçuluğundan alınması talebiyle alakalı 21 Eylül 1908 tarihli belgedeki “Ahval-i gayr-ı marziyesi” oldukça ilginçtir (BOA, DH.ŞFR,405/24). Yaklaşık bir ay sonra (25 Ekim 1908) Konya Vilayeti Mektupçuluğuna tayini çıkan (BOA, İ.DH,1470/78) Süleyman Nazif Bey yeni görevine başlamak yerine istifa ederek İstanbul’a gelmiştir. “*Ebüzziya Teyfik ile birlikte “Yeni Tasvir-i Efkâr” adlı gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. İttihat ve Terakkî iktidarını ağır bir dille eleştiren yazıları yüzünden İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır*” (Ay, 2016:27).

18 Eylül 1309’da, Basra Valiliğine tayin edilmiştir (BOA, İ.DH, 1477/25; BOA, DH.MUI, 11/12). Basra Valiliği sırasında Dahiliye Nezareti’ne şikâyetler ulaşmıştır (bkz. BOA, DH.MUI, 124/60). 26 Eylül 1910’da Basra Valiliği görevinden alınmıştır (BOA, DH.MTV,14/1). 22 Kasım 1910’da Kastamonu Valisi olarak atanmıştır (BOA, DH.MTV, 1/14). Kastamonu’daki vazifesinden sonra Trabzon’da yine vali olarak görev yaparken 16 Şubat 1912’de Trabzon Valiliğinden azledilmiştir (BOA, İ. DH, 1491/50). 16 Eylül 1913’te Padişah V. Mehmed Reşad’ın iradesiyle münhal olan Musul Vilayeti valiliğine eski Trabzon valisi Süleyman Nazif Bey atanmıştır (BOA, İ.MMS, 170/4-2; BOA, İ.MMS, 170/4-3; BOA, İ.MMS, 170/4-4; BOA, BEO, 4213/315953).

Musul Valiliği görevine başlayan Süleyman Nazif Bey’i oldukça zor günler beklemektedir. Zira Balkan Savaşlarından önemli kayıplarla çıkan Osmanlı Devleti’nin içeride ve dışarıda sorunları artmaya başlamıştır. Ülkenin doğusunda ve güneyinde siyasi karışıklık adeta kor ateştir. Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyıldan itibaren uğraşmak zorunda kaldığı Ermeni hareketlerinin yanında 20. Yüzyılın başlarında bazı Kürtlerin de isyan çıkarması yöneticileri oldukça zor durumda bırakmıştır.

Süleyman Nazif Bey de yangın yerine dönmeye başlayan coğrafyada görev yapmıştır⁷. O günlerde uğraşılan meselelerden birisi bölgede eşkıyalık yaparak ahalinin canına ve malına musallat olan Barzan Şeyhi Abdüsselam'ın bazı aşiretleri de Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırma çabalarıdır. Süleyman Nazif Bey'in görev yaptığı Musul vilayeti sınırlarındaki gelişmeler tahmin edileceği gibi zor ve yorucudur (BOA, DH.ŞFR, 421/18; BOA, DH.KMS,3/34-37; BOA, DH.ŞFR,422/16).

1910'dan itibaren Barzan Şeyhi Abdüsselam'ın yakalanması için operasyonlar yapılırsa da netice alınamamıştır. Süleyman Nazif Bey'in Dahiliye Nezareti'yle yaptığı yazışmalardan anlaşılmaktadır ki 1914 yılının ilk yarısında, devletin itibarı adına çok önemli olduğundan Barzan Şeyhi Abdüsselam'ın bir an evvel yakalanmasına çalışılmıştır (BOA, DH.ŞFR, 422/59; BOA, DH.KMS, 3/34-48; BOA, DH.ŞFR, 422/117). Bu uğurda subay ve erlerden şehitler verilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 424/22). 19 Nisan 1914 tarihli telgrafa göre uzun zamandır yakalanamayan Barzan Şeyhi Abdüsselam meselesinde hiç umulmadık işler olmuştur. Vali Süleyman Nazif Bey'e göre Musul'daki On ikinci Kolordu Kumandanı Ahmed Esad Paşa, Barzan Şeyhi Abdüsselam'dan rüşvet alarak onu gizlice himaye etmiştir. Ahmed Esad Paşa vazifesine (vatanına) ihanet etmiştir. "1326 [1910] yılında silah altına alınmış askerlerin terhisini talep etmesi ve Barzan operasyonuna son verilmesini istemesi bundan kaynaklanmaktadır" (BOA, DH.ŞFR, 424/48). Vali Süleyman Nazif Bey bu konuda iddialarını boş olmadığını göstermek adına telgrafın sonuna Dahiliye Nezareti ile Harbiye Nezareti'nin bu komutana güveni varsa onun Musul'a vali atanması ve kendisinin görevden alınması gerektiğini de yazmıştır (BOA, DH.ŞFR, 424/48). Yalnızca bir gün sonraki telgraftan Barzan Şeyhi Abdüsselam'ın ele geçirilen evrakları arasında İsmail Safvet'ten gelen mektuplar, On ikinci Kolordu Kumandanı Ahmed Esad Paşa'nın rüşvet aldığına dair belgeler ile diğer memurlardan gelen destek mektuplarının çıkması Vali Süleyman Nazif Bey'in haklılığını göstermektedir (BOA, DH.ŞFR, 424/53).

Bu olaydan sonra Barzan Şeyhi Abdüsselam'ın Akra, İmadiye ve Revanduz kazalarındaki etkisi kırılmış ve İran'a kaçarak Şinu tarafına gitmiştir (BOA, DH.ŞFR, 424/88). Barzan Şeyhi Abdüsselam'ın yakalanması ya da öldürülmesi için yardım edenlerden bazıları da Herki Aşireti mensuplarıdır (BOA, DH.ŞFR, 425/6). Barzan Şeyhi Abdüsselam'a kişisel düşmanlığı olan Herki Aşireti reislerinden bazıları kolluk kuvvetlerine yardımcı olmuşlardır (BOA, DH.ŞFR, 425/29). Barzan Şeyhi Abdüsselam 14 Aralık 1914'te, Musul'da idam edilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 455/105).

Sarıkamış Savaşı devam ederken, belgedeki ifadeyle "görülen lüzum üzerine" Musul Valisi Süleyman Nazif Bey'in Bağdat valiliğine ve Bağdat Vali Vekili Mehmed Reşid Bey'in de Musul valiliğine tayinleri düşünülmüştür (BOA, İ.MMS, 193/32). 27 Aralık 1914'te Meclis-i Vükela tarafından karar alınmış (BOA, İ.MMS, 193/3-3) ve 29 Aralık 1914'te Padişah V. Mehmed'in iradesiyle tayin işi neticelenmiştir (BOA, İ.MMS, 193/3-4).

Süleyman Nazif Bey, Bağdat valiliğinin neredeyse ilk günlerinde birazdan izah edileceği gibi yanlış(lıkla) gelen bir telgraf sebebiyle sorun yaşamıştır. Bağdat Vilayeti'nde daha iki ayını bile doldurmadan 24 Şubat 1915'te "Bağdat Vilayeti'nde yapabileceği bir şey olmadığını fark ettiği ve bu nedenle Bağdat valiliği görevini bırakmak istediğini"⁸ yazmıştır (BOA, DH.ŞFR, 462/88).

⁷ Dönemin muktediri olan İttihat ve Terakki üyelerine bazılarının husumeti o günlerde bölgede görev yapan memur ve askerleri dahi hedef haline getirmiştir. 26 Kasım 1913'te Musul Valisi Süleyman Nazif Bey'den Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgraftan anlaşılmaktadır ki Hemvend aşireti reisine yazılmış Osmanlı Halaskaran Cemiyeti damgasını taşıyan bir bildiri Süleymaniye'de polis tarafından ele geçirilmiştir. Bu bildiri İttihat Terakki Cemiyeti'ne bağlı tüm memur ve askerlerin ortadan kaldırılarak rejimin değiştirileceğinden bahsedilmektedir. Yapılan soruşturma sonucu bildirinin İsmail Safvet tarafından hazırlandığı ve onunla ilişkisi bulunan emekli mülazım Abdullah Efendi tarafından kaleme alındığı anlaşılmıştır (BOA, DH.KMS, 3/34-14, 15, 16 ve 17; BOA, DH.KMS, 3/34-18; BOA, DH.KMS, 3/34-22).

⁸ Dahiliye Nezareti'ne, Musul'dan Bağdat'a tahvil buyurulduğum zaman [29 Aralık 1914] ehemmiyet-i asliyesi hasebü'l-hal tezayüd etmiş olan bu vilayette [Bağdat] ifa edilecek hizmet-i vataniyeye davet edildiğimi zannederek memnunen ve müftehiren gelmiş idim. İnkisar-ı daime uğradım. Katiyen görüyorum ki burada yapabileceğim hiçbir şey yoktur. Bilakis yapamayacağım birçok şey karşısında bulunuyorum. Memleketin tali'inden başka hiçbir şeye münfail ve hiçbir kimseden müşteki değilim. Bağdat'tan terhisime müsaade buyurulmasını şahsım kadar bulunduğum vilayete de bir lütuf olmak üzere istirham ederim. Merkezinde haşy olan ihtirasatın(?) cenubunda tehdit etmekte olan düşmandan ziyade mevcudiyetini tahrip etmeğe istidat gösterdiği bu vilayetleri ve hususıyla bu zamanda bir aheng-i pür-vifak idare tesis edilmek vaciptir ve bu vücuta binaen bendeniz çekiliyorum. Ferman. Fi 11 Şubat sene [1]330 [24 Şubat 1915] [imza] Bağdat Valisi Süleyman Nazif.

Bu talebe hemen cevap gelmemiştir. Dahiliye Nezareti'nden haber bekleyen Süleyman Nazif Bey görevini yerine getirmeye devam ve gayret göstermiştir. 11 Mart 1915'te Dahiliye Nezareti'ne çektiği "fevkalade müstaceldir" ibareli telgrafında milli ajansın 10 Mart 1915 tarihli telgrafında bildirilen Salarüddeve'nin büyük bir kuvvetle İran'a geçtiği haberinin kötü bir etki yaptığını, böyle bir gelişmenin aydınlardan alt tabakaya kadar Osmanlı yanına çekilmeye çalışılan İran ahalisi nezdinde Osmanlı Devleti aleyhine bir cereyana sebep olacağını yazmıştır. Vali Süleyman Nazif Bey, haber doğru değilse ajans tarafından tekzip edilmesinin; doğru ise Salarüddeve'nin geri getirilmesinin bir yolunun bulunması gerektiğini belirtmiştir (BOA, DH.ŞFR, 464/94).

Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey'in uğraştığı meseleler siyasî ve askerî olaylar ile sınırlı değildir. Bunların yanında bir de hatta daha önemli mesele vebadır. Aylardır veba ile mücadele eden Bağdat vilayetinde iki askerle lekeli hummalı (tifüs) görülünce Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey 15 Mart 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne telgraf göndermiştir. Lekeli hummanın vilayetteki birçok kişiye sirayet etmesinden korkan valinin isteği hastalığın yayılmasının önlenmesi çerçevesinde Musul'dan ayrılacakların muayeneye tabi tutulmasıdır (BOA, DH.ŞFR, 465/33). Bir taraftan da vilayet işlerinin takibi, kadrodaki aksayışların, sorunların çözümü devam etmiştir. Güvenliği ve huzuru sağlaması gereken kuvvetlerden şikayetçi olmuştur. 17 Mart 1915'te Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafında Musul polis müdürü Mehmed Halid Efendi'nin Bağdat polis müdürü olarak atanmasının uygun olacağını bildirmiştir (BOA, DH.ŞFR, 465/66). Süleyman Nazif Bey'in bu talebinden yaklaşık iki hafta sonra (3 Nisan 1915) 13. Kolordu kumandan vekili de valiyi "liyakatsiz ve haksız icraatları var" diyerek Dahiliye Nezareti'ne şikâyet etmiştir (BOA, DH. EUM. KLH, 1/32).

Bir taraftan şubat ayından beridir Bağdat valiliğini bırakmak isteyen ve bu konuda cevap bekleyen diğer taraftan vilayetteki bazı memurla sorunlar yaşayan Vali Süleyman Nazif Bey anlaşıldığı kadarıyla Bağdat'tan biran evvel uzaklaşmak istemektedir. 28 Nisan 1915'te Basra valisi olarak tayin edilmesini istemiştir (BOA, DH. ŞFR, 468/174). 21 Mayıs 1915 tarihli telgraftan Süleyman Nazif Bey'le olan anlaşmazlığı sebebiyle Bağdat Vali Muavini Ahmed Bey'in görevden alındığı öğrenilmektedir. Süleyman Nazif Bey'in valiliğe devam etmesini sağlamak adına tartıştığı kişilerden birinin görevden alınması söz konusu olup olmadığı tespit edilememiştir. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 27 Mayıs 1915'te Irak ve Havalisi Kumandanı Nureddin Bey'den Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey hakkındaki fikrini sormuştur (BOA, DH. ŞFR, 53/136). Daha sonraları Sakallı Nureddin Paşa olarak bilinecek olan Irak ve Havalisi Kumandanı, Vali Süleyman Nazif Bey'i hülasa olarak başarılı bulmadığını ve yerine de Bağdat Vali Muavini Ahmed Bey'in geçici olarak bile atanmasının isabetsiz olacağını bildirmiştir. Irak ve Havalisi Kumandanı Nureddin Bey bu konuda böyle düşünmesinin sebebini de vali muavininin çok ihtiraslı olmasıyla izah etmiştir (BOA, DH. ŞFR, 473/7). Süleyman Nazif Bey bu defa da Bağdat Sulh Hâkimi Şevket Efendi'yi 6 Haziran 1915'te Adliye Nezareti'ne görevini suistimal ettiğini bildirerek şikâyet etmiştir (BOA, DH. İ. UM, 78/15).

Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey'in vilayetteki birçok memurla sorun yaşaması, gönderdiği şikayetler ve bunlarla alakalı yazışmalar Dahiliye Nezareti'ni bir karar vermek mecburiyetinde bırakmıştır. Irak ve Havalisi Kumandanlığı Süleyman Nazif Bey'in haricinde adı geçen Bekir Sami Bey'in de Bağdat Valiliği'nde başarılı olamayacağını düşünmektedir. Hacı Adil Bey'in bu işe ehil olduğunu ama vilayet dahilinde ve civarındaki hadiselerin de göz önünde bulundurulduğunda zaman kaybına yol açacağını, en münasip kararın vilayetlikle kumandanlığın birleştirilerek idare edilmesini bildirmiştir (BOA, DH. ŞFR, 476/36). 23 Haziran 1915'te Süleyman Nazif Bey, Bağdat Valiliği'nden azledilmiştir. Miralay Nureddin Bey hem kumandan hem de vali olarak (BOA, MV, 241/6); vali muavinliğine ise Mardin Mutasarrıfı Şefik Bey tayin edilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 54/213)⁹.

⁹ Yeni Vali Nureddin Bey göreve devraldıktan hemen sonra Vali Süleyman Nazif Bey döneminde azledilen Muharrem Efendi'yi tekrar vekaleten tayin etmiş ve asaletini talep etmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, 480/100.

1915 Haziran'ından sonra memuriyet hayatını noktalamış ve ülkesine, milletine kalemiyle hizmet etmiştir. Süleyman Nazif Bey, son görevi (Bağdat valiliği) hakkında şöyle yazmıştır “*son memuriyetim Bağdat valiliği ise de Bağdat vilâyetinin son valisi ben değilim*” (Ay, 2016: 28).

Millî Mücadele'ye cesur yazılarıyla önemli katkıları olduğundan İngilizler tarafından Malta'da sürgün hayatı yaşatılmıştır (Gür, 2010: 93). Oldukça velut birisi olan Süleyman Nazif Bey'in pek çok eseri vardır¹⁰. 4 Ocak 1927'de vefat etmiştir. Kabri, Edirnekapı Mezarlığı'ndadır (Sametoğlu, 2019: 4).

2. Hafız Hakkı Paşa ile Süleyman Nazif Bey'in Atışmasına Neden Olan Telgraf ve Sonrasındaki Yazışmalar

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivlerinde yer alan belgeler arasında Hafız Hakkı Paşa ile Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey'in arasında bir anda başlayan atışmayla alakalı belgeler mevcuttur¹¹. Yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı gibi kaçınılmaz olarak girilen Birinci Dünya Savaşı'nda en büyük umutlardan birisi Ruslara karşı kazanılacak zafer sonrasında Türk dünyası ile kavuşabilmektir. Başka bir ifadeyle Turan politikasının başarısı için Kafkas cephesinde muzaffer olmak şarttı. Sarıkamış Harekâtı bu bakımdan çok önemliydi. Fakat umulduğu gibi gitmemiştir.

Üçüncü Orduya bağlı kolordular (9. 10. ve 11.) 1878'den beridir Rusların işgali altında bulunan yerleri yeniden vatan toprağı yapabilmek için hem Ruslarla hem de başka zorluklarla mücadele etmiştir. Bu zorluklar sıradan değildi. Giyecek, yiyecek, ilaç yokluğunun yanında tifüs gibi bir bela zorluklar arasındaydı. Ama hepsinden daha büyük bir düşman vardı: On binlerce askeri donduran şiddetli soğuklar! Sıfırın altındaki 30 hatta 35 derece yüzünden Türk askerinin büyük bir kısmı Allahüekber Dağları'nda adeta heykel gibi donarak dünyaya veda etmiştir (bkz. Gül-Uzun, 2020: 229).

Çok farklı ve fazla anlam yüklenen savaşın kaybedilmesi sonrasında Enver Paşa, komutayı Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya devrederek İstanbul'a dönmüştür. “Sarıkamış Fatihi” unvanı hayal ederken bitip tükenen ordudan geriye kalanlarla başka hedeflere yönelen Hafız İsmail Hakkı Paşa eldeki imkanlarla kendisine, askerlerine ve ülkesine moral kazandıracak zaferler için görevli herkesin daha fazlasını yapmasını beklemiş, talimatlar vermiştir.

Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın talimatlarını içeren ve 14 Ocak 1915 tarihli telgraf Erzurum, Van, Bitlis, Elaziz, Diyarbakir, Halep, Sivas, Musul, Ankara, Konya ve Trabzon -ve de her nasılda Bağdat- vilayetlerine gönderilmiştir. Telgrafın talimatı aynen şöyledir:

1. *Seferberlik ilanından itibaren bi'l-umum memurin-i mülkiyenin de memurin-i askeriye gibi cihet-i askeriyeden verilen her türlü evamiri bila-kayd ü şart icraya mecbur oldukları bedihidir.*

2. *Bu emrin tebliği anından itibaren gerek benim tarafımdan ve gerekse menzil müfettişliği ve kolordulardan verilecek her türlü emirleri icrada zerre miktarı tereddüt gösteren memurin-i mülkiyeyi rütbesi her ne olur ise olsun derhal azl ile divan-ı harbe tevdi ettirilecek* (BOA, DH.İ.UM.EK, 6/26-1).

Görüldüğü gibi telgrafın ikinci maddesi oldukça serttir. Burada tehdit edilenler başta valiler ve kaymakamlardır. Görevden azledilmekle hatta divan-ı harp ile tehdit edilenler arasında Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey de vardır. Aslında bu telgraf Bağdat Vilayetine sehven çekilmiştir. Üçüncü Ordu Kumandanlığının yetki sahası dışında bulunan Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey “saygısızlık” olarak nitelediği bu telgrafa aynen şöyle cevap verir:

¹⁰ Süleyman Nazif Bey'in eserleri için bkz. <https://www.biyografya.com/biyografi/13203> (erişim tarihi: 18.01.2021)

¹¹ Bu belgeler ayrıca, Murat Bardakçı'nın 2014'te yayınladığı “Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü” kitabında (belgeler bölümü, 8-16 arası) yer almıştır.

[Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey'den Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya],

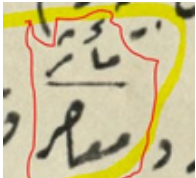
C [cevaptır] 1 [14 Ocak 1915] vusulü 2 Kânunusani sene [1]330 [15 Ocak 1915] [tarihli telgrafa],

Telgrafnamenizi hayretle okudum. Vazife-i resmiye itibarıyla Dahiliye Nezareti'ne ve muntika-i askeriye cihetiyle Irak Umum Kumandanlığına merbut olan Bağdat Vilayeti memur-ini mülkiyesi ne tarafınızdan ne menzil müfettişliğinden emir telakki etmeğe mecburdur. Vezâif-i resmiyenin icabatı ile vecaib-i vataniyenin ilhamatına tevfik-i amal ederken falan veya filan ordu kumandanıyla yine falan veya filan menzil müfettişinin takrir ve takdirini değil kendi vicdanımın telkinini düşünüyorum. Divan-ı harpler taharri-i kusur ederlerse memur-ini mülkiyeye yevm-i kıyamette bile sıra gelmez. Başka vilayetlerin bu telgrafnamenizi ne suretle telakki etmiş olduğunu bilmiyorum fakat ben kendi hesabıma ve rüfeka-yı mesai namına bu tehdid-i muhkiraneye isbat-ı liyakat edecek hiçbir şey yapmış olmadığımızı iddia ile o altı satır tehdit ve tahkiri iade etmek mecburiyetindeyim. Temin-i muvaffakiyet celb-i hürmet etmekle kabil, şunun bunun hüsn-i vazifeperverisine ki haysiyetlerin en rakiki bile umum sırasında hakaret etmek isteyenler hiçbir hürmet celp ve binaenaleyh hiçbir muvaffakiyet temin edemezler. Üç aya karib zamandan beri meâsir-i¹² kahramanesiyle milletin kalbi-şi şükran ve mübahetinde Ardahan kalesi gibi tesehhül(?) etmiş olan ordunun kumandanına böyle lisan-ı infiâl değil tebcil ve dua ile hitap etmek isterdim. Fakat telgrafnamenizin hem lüzumu hem kabiliyet-i ikaiyesi olmayan tehdit ve tahkir vicdanımdan selb-i ihtiyar etti. Mutâ' ve muhterem olmak için insan mutî ve hürmetkar olmalıdır. Ya benim ordu-yı hümayuna taalluk eden vezâifdeki kusurlarımı maddeten tayin ve ispat veya sözlerinizi iptal edecek bir telgrafname istar etmezseniz evza-ı anifiyenize aynı vaz ile mukabele etmekte ısrar edeceğimi beyan ederim (BOA, DH.İ.UM.EK, 6/26-1).

2.1. Enver Paşa'nın Tartışmaya Dahil Olması

Hüsrarla neticelenen Sarıkamış Harekâtı sonrasında ister istemez haletiruhiyesi bozulan Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın yetki alanındaki mülkî amirlere "görevinizi çok iyi yapmazsanız karşılığını nasıl göreceğinizi unutmayın" kabilindeki sert ihtar, ikaz ve tehdit içerikli 60 kelimelik telgrafına Süleyman Nazif Bey 226 kelimeyle, daha sert ifadelerle mukabele etmiştir. Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın bu telgraftan sonra Enver Paşa'ya ne yazdığı tespit edilememiştir. Fakat Enver Paşa'nın olaya müdahil oluşu, Talat Bey'e şikayetname tarzındaki yazısı arşivde yer almaktadır. Bu telgraf, Süleyman Nazif'in telgrafından on gün sonra (25 Ocak 1915) yazılmıştır (BOA, DH.İ.UM.EK, 6/26-2). Üstten alta, tepeden aşağıya neredeyse hiç kimsenin morali kalmadığından sükunetten ziyade alttan almayana "had bildirme" daha isabetli bir çözüm gibi düşünülmüştür denilebilir. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen mektupta Valinin "cezalandırılması ve divan-ı harbe sevk edilmesi gerektiği" istendiğine göre tansiyonun çok fazla yükseldiği anlaşılmaktadır:

¹² Bu kelimenin okunuşunda tereddüt edilmiştir. Osmanlı Türkçesinin önde gelen uzmanları ile istişare edilmiştir. "muasır ve müessir" okunmasının gerekli olduğunu düşünenler olduğu gibi "me'ser" gibi okunması gerektiğini savunanlar da olmuştur. Belgeden alınan parça ekran görüntüsünde de fark edileceği gibi "me'ser" ya da "meâsir" okunabilen kelimenin altında bir de "muasır" gibi okunacak kelime vardır. Bu kelimenin üstü çizilmemiş üstüne yeni bir kelime yazılmıştır. Emin olunmamakla birlikte Süleyman Nazif Bey'in burada "övünülecek kahmanlık" anlamında "meâsir-i kahramanesiyle" yazmış ve "muasır" kelimesinin üstünü çizmeyi de unutturmuş. Anlam itibarıyla en uygunu bu diye düşünmekteyiz.

[Harbiye Nezareti'nden],

Dahiliye Nezaret-i Celilesi'ne,

Devletlü efendim hazretleri,

Seferberlik ilanından itibaren bi'l-umum memurin-i mülkiyenin memurin-i askeriye gibi cihet-i askeriyeden verilen evamiri icraya mecbur olduklarından bu misillü evamiri ifa etmeyenlerin divan-ı harplerce taht-ı muahazeye alınmaları tabii bulunduğuna dair Üçüncü Ordu Kumandanlığı tarafından kendi mıntıkası dairesinde bulunan vilayetlere keşide edilen telgrafnamenin her nasılsa Bağdat Vilayetine dahi verilmiş olması üzerine [Bağdat] Vali[si] Süleyman Nazif Bey hal-i harbe giren her hükümetçe kabul olunmuş bir ahvalin istilzam ettiği işbu tebliği her nedense nefsince bir tahkir manasına telakki ederek cevaben ordu-yı mezkur kumandanı Hafız [İsmail] Hakkı Paşa'ya yazdığı telgrafnamede istimal-i lisan-ı unfü şiddetle beraber redd-i hakaret sadedinde iltizam-ı tahkir eylemiş ve müşarün ileyh [Hafız İsmail] Hakkı Paşa'nın dahi Süleyman Nazif Bey'in tecziyesini talebe hak ve mecburiyet vermiştir. Lisan-ı resmi ile vuku bulan her türlü tebligat hiçbir vakitte muhatap için şiga-yı tahkir ile telakki olunamayacağı gibi zaman-ı harpte mıntika-i harp dahilinde bulunan büyük küçük kâffe-i memurinin harp ordusu kumandanından ve ona izafetle ordu kumandanlığı sıfat ve salâhiyetini haiz olan kumandanlardan harbin mucibatından olan ahval hakkında ahz-ı evamir etmeleri icabat-ı zaruriyeden iken Süleyman Nazif Bey'in bu noktada gafllet veya tegafül göstererek böyle bir harp ordu kumandanını taharri-i alaka-i merciiyet gibi hâl-i hazırda düşünülecek esbab ile istihfaf ve tahkire cüret etmesi kendisinin divan-ı harpçe hemen taht-ı muhakemeye alınarak bi-hakkın tecziyesini müstelzem bulunmuştur. Hafız [İsmail] Hakkı Paşa tarafından bazı vilayetlere tamimen yazılan telgrafname ile Süleyman Nazif Bey tarafından cevaben keşide edilen telgrafnamenin suretleri leffen tesyir-i savb-ı samileri kılındı, hengan-ı harpte bir ordu kumandanının tesadüf ettiği böyle bir muamele-i na-revanın cezasız kalması caiz olmadığından bu bâbda icab-ı halin müsaraaten ifasıyla divan-ı harbe tevdi edilmek üzere keyfiyetin inba' buyurulması himem-i aliyye-i nezaret-penahilerinden mütemennadır. Ol bâbda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fi 9 Rebiülevvel sene [1]333 ve fi 12 Kânunusani sene [1]330 [25 Ocak 1915]

[imza] Başkumandan Vekili [ve] Harbiye Nazırı Enver [Paşa]

Fark edileceği gibi Enver Paşa'nın tavrı net ve serttir. Sıklıkla savaş içinde bulunduğu, olağanüstü bir durum içerisindeki şartların gereği hatırlatılan bu mektupta "Süleyman Nazif Bey'in tecziyesini talebe hak ve mecburiyet vermiştir" ifadesinden Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Süleyman Nazif Bey'in cezalandırılmasını talep ettiği anlaşılmaktadır. Enver Paşa, Hafız İsmail Hakkı Paşa ve Talat Bey bilindiği gibi İttihat ve Terakki'nin önemli isimleridir. Bu olayda Enver Paşa'nın Hafız İsmail Hakkı Paşa'yı hiyerarşiden de öte arkadaşlıkları ve aralarındaki hukuk gereğince desteklediği, onun cezalandırma talebinin hızlı bir şekilde uygulanması isteği anlaşılmaktadır. Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Süleyman Nazif Bey'in divan-ı harbe gönderilmesi talebinde Enver Paşa'dan destek istediği telgraf ya da mektubun tespit edilemediği yukarıda söylenmişti. İlk telgraf (14 Ocak 1915) ve buna gelen cevap (15 Ocak 1915) sonrasındaki mektup (25 Ocak 1915) arasındaki on (10) günde önemli bir hadisenin varlığı belgelerde bulunamamıştır fakat Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın günlüğünden öğrenilmektedir. Günlüğün 19 Ocak 1915 tarihine ait satırlar Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın duygularının önemli bir kısmını göstermesi bakımından çok önemlidir.

2.2. Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Sağlığının Bozulması

Cephe ve cephe gerisindeki durumu yerinde görmek için dolaşan Paşa'nın şahit olduğu bir olay karşısındaki tavrı ve sonrasındaki düşüncesi Osmanlı Devleti'nin yöneticilerinin (asker, memur vs) ve halkın ne durumda olduğunu yeniden düşünmeyi gerektirmektedir. Bardakçı'nın yayınladığı günlüğün 143 ve 144. sayfalarında Paşa, tifüs başta olmak üzere birçok hastalıktan dolayı mustarip olan hastaların yemeklerinin istenilen durumda olmadığından dert yanmaktadır. Titrek ayaklarıyla zor yürüyen bir hasta, suyun parayla satıldığını, parası olmadığı için de matarasına su doldurmaya gittiğini söyleyince Paşa da suyu kimin sattığını sormuştur. "Hademe Dirk" cevabını alan Paşa, "hastane denilen ahıra" girdikten sonra telaşa ve iki kişinin öldüğüne şahit olmuştur. Paşa bundan sonrasını şöyle yazmıştır:

"Su değil, ekmeğe satılıyordu. İri yarı bir çavuş 60 para: 5 kuruşa ekmeğe satılıyordu. Öldüresiye dövdüm. Taşla kafasını ezdim. Firara koyuldu. Yanımda Küçük Münir (mülazım); yetiştim. Münir, herifi altına aldı. Bir kasatura buldum. Kafasını gözünü parçaladım. Hastalar ağasını da berbat ettim.

Of, hele muhacirlerin sefaleti. Ağlayan, el-ayağı donmuş çocuklar; kadınlar; ihtiyarlar... Yarabbi! Ben bu sefalete sebep olmadım¹³. Ben bu harbi tehir için çalıştım. Ben bu muzafferiyeti tam yapmak için uğraştım. Olsun! Bu felaketleri de tamire çalışacağım ve elbette muvaffak olacağım" (Hafız Hakkı, 2014: 100).

Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın morali bu derecedeyken Süleyman Nazif Bey'in de iyi sayılmazdı. Birinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle bölgenin sorunları artmış ve yöneticiler asayişini sağlamakta oldukça zorlanmışlardır. Yanlışlıkla çekilen bir telgrafa mutadın dışındaki cevap sonrasında Enver Paşa'nın da devreye girmesiyle umulmadık bir duruma gelen meselenin daha da büyümemesi için Talat Bey oldukça akılcı ve sakin yaklaşmıştır.

Talat Bey, 26 Ocak 1915 tarihli telgrafında Süleyman Nazif Bey'e doğrudan özür dile demek yerine bir liderin yapması gerektiği gibi yaparak akliselim davranmanın gerekliliğini ve usulünü hatırlatmıştır. Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın tamiminin aslında savaşın gereği olan ve Dahiliye Nezareti'nin daha evvel duyurduğu bir tebliğ olduğunu, Paşa'nın bu ikazları hatırlatırken şiddetli bir lisan kullandığını kabul etmekle birlikte mezkûr tebliğe verilen cevabın da hoş karşılanmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Talat Bey savaş bölgesinden uzakta, başkentte olmasına rağmen telgraflar üzerinden tartışan bu iki kişi kadar meşguldür. Ülkenin içinden ve dışından birçok meseleyle uğraşan Talat Bey sükunetini muhafaza ederek Paşa ile Vali arasında birdenbire başlayan ve büyüyen meselenin çözümünde usule uygun bir adımın atılmasını Süleyman Nazif Bey'den rica etmiştir. Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya kendisi gibi Vali'nin de hürmet ve muhabbet gösterdiğini hatırlatarak bu tanışıklığın hatırına Paşa'nın gönlünü alacak şeyler yazmasını isterken şu ifadeleri kullanır: "*şiddetle inkisar-ı hatırını mucib olacak bir tarzda cevap yazmanız muvafık olurdu, her nasılsa onu bir infial üzerine yazmış olduğunuz bu cevabın müşariin ileyh üzerindeki tesiratını izale için kendisini tatyib edecek bir telgrafname yazmanızı ve hüsn-i münasebet-i kadimenizi idame etmenizi bilhassa rica ederim"* (BOA, DH.ŞFR, 49/140).

¹³ Burada önemli bir mesele vardır. Bardakçı'nın 2014'te yayınladığı günlükte "Yarabbi! Ben bu sefalete sebep olmadım" (Hafız Hakkı, 2014: 100) ifadesi 23.12.2012 tarihinde yayımlanmış <https://www.haberturk.com/polemik/haber/805706-hafiz-hakki-pasanin-pismanlik-gunlugu> (erişim tarihi: 23.01.2021) köşe yazısında ise "sebep oldum" denilmektedir. Bardakçı, 2012'de yanlış okumasını 2014'te düzeltmiştir fakat pek çok yerde bu bilgi "Sarıkaş faciasının tek sorumlusu Hafız Hakkı Paşa'dır" tezine kanıt olarak gösterilmektedir. (bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Sar%C4%B1kam%C4%B1%C5%9F_Harek%C3%A2t%C4%B1 (erişim tarihi: 23.01.2021); <http://duzceobjektif.com/yazaroku.asp?id=58> (erişim tarihi: 23.01.2021))

2.3. Süleyman Nazif Bey'in Tartışmayı Sonlandırması

Dahiliye Nazırı Talat Bey'in bu ricasına Vali Süleyman Nazif Bey 30 Ocak 1915'te cevap vermiştir. Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya verdiği cevabın ani bir tepkiden dolayı yazılmadığını, sadece valilik makamının şerefini korumak amacıyla cevap vermek zorunda kaldığını ve "emir" buyurulduğu üzere gönderilmesi istenen telgrafi kendilerine çekerek bu sayfayı kapattığını yazmıştır (BOA, DH.İ.UM.EK, 6/26-3; BOA, DH.ŞFR, 459/82).

Fakat arşivde Vali'den Paşa'ya çekilen "tarziye" telgrafi tespit edilememiştir. Bu yazışmalar arasında olması gerektiği halde bulunamayan tarziedeki ifadeler merak konusudur. Çünkü özür mahiyetindeki telgrafi istemeden hatta mecburen yazmak zorunda kalan Vali Süleyman Nazif Bey aynı zamanda edebiyat dünyasının meşhur bir yazarıdır. Nesirleriyle, şiirleriyle ve de polemiklerdeki başarısıyla haklı bir şöhret sahibinin nasıl bir tarzkiye yazdığı ileride tespit edilebilecek bir belgeden öğrenilebilir. Şimdilik elde olmayan bu tarziyeyi okuyan yalnızca Hafız İsmail Hakkı Paşa değildir; Talat Bey de okumuştur. 31 Ocak 1915 tarihli ve Dahiliye Nezareti'nden imzasız olarak çekilen telgrafta Süleyman Nazif Bey'in çektiği telgraftan dolayı teessürlerini belirttiği bir telgraf kaleme aldığı ve bu telgrafta kifayet edilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 49/173). Telgraf imzasız da olsa Dahiliye Nazırı Talat Bey'in olduğu ve Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya "bu özürle yetinmek münasip olur" anlamına geldiği aşikardır.

Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa, 1 Şubat 1915 tarihinde Hasankale'de bulunduğu sırada Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafında Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey'in tarziesinin geldiğini ve durumu Enver Paşa'ya da bildirdiğini yazmıştır. Ancak "*valiler içinde pek müstesna olan bu ahlaksız herif*" ve "*selamet-i memleket ve muvaffakiyat-ı aliyeleri namına bir dakika [bile] iş başında kalmalarına vicdanen razı olmadığım*" ifadelerinden Paşa'nın sinirinin geçmediği anlaşılmaktadır (BOA, DH.İ.UM.EK, 6/26-4; BOA, DH.ŞFR, 460/8).

Zaten hasta olan Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın durumu daha da kötüleştiğinden cephe hattından Erzurum'a gelmesi gerekmiştir (5 Şubat 1915). Vakit kaybetmeden hastaneye yatırılmış ve tedavi altına alınmıştır (BOA, DH.ŞFR, 460/51). Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, Hafız İsmail Hakkı Paşa ile yakından ilgilenmiştir. 6 Şubat 1915 gecesinde Paşa'nın ateşi 38,5-39,5 arasındadır. Doktor Süleyman Numan Bey'in muayenesi sonrasında tifüs ya da zatürre teşhisi konulamamış olmasına rağmen Paşa'nın en az bir ay kadar tedavi görmesi ve istirahat etmesinin elzem olduğu belirtilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 460/63). Bir gün sonraki muayenede hastalığın tifüs olduğu anlaşılmıştır. Ateşi 39,5 derece olan Paşa'nın uzun bir tedavi sürecine ve istirahate ihtiyacı vardır (BOA, DH.ŞFR, 460/80). Durumu gün geçtikçe fenalaşan Paşa, 9 Şubat 1915 tarihindeki bilincini kaybetmiştir. Hayatta kalabilmesi için ağızdan sadece süt ve ayran verilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 460/91). Tüm gayretlere rağmen hasta kurtarılamamış ve 12 Şubat 1915 tarihinde vefat etmiştir (BOA, DH.ŞFR, 461/40, BOA, DH.ŞFR, 461/64 ve BOA, DH.ŞFR, 50/10).

SONUÇ

Osmanlı Devleti için ölüm-kalım mücadelesi olan Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli cephelerinden biri Kafkas Cephesi'dir. Büyük hayallerle başlayan Kafkas Cephesi'nin daha ilk savaşında büyük bir hüsrarla neticelenmesi İttihat ve Terakki Hükûmetinin diğer planlarını da etkilemiştir denilebilir. Sarıkamış Harekatının birinci amacı ya da ilk aşaması onlarca yıldır devam eden acıyı, Rusların işgali altında tutulan bölgeyi tekrar Osmanlı ülkesine dahil etmektir. Bunun önemi ve heyecanı ile alışılmışın dışında bir kararlar Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa III. Ordunun komutasını bizzat ele almıştır. Fakat İstanbul'daki hesap Sarıkamış'a, Allahükber Dağlarına uymamıştır. Donuk asker sayısı başta olmak üzere (ki şehit şehittir; kurşundan ya da soğuktan ölmesi hakikati değiştirmez) birçok açıdan halen tartışılan harekatın mevcut durumunu/komutasını Enver Paşa yine İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya devrederek İstanbul'a dönmüştür. Sıfırın altında olan yalnızca soğuklar değil; aynı zamanda morallerdir. Bu haletiruhiye ile Hafız İsmail Hakkı

Paşa elden gelenin en iyisini yapmaya gayret etmiştir.

Kafkas Cephesinde baş edilmesi gereken sorun yalnızca moral değildir. Bitme noktasına gelmiş asker ve mühimmat probleminin yanında bir de hastalık vardır. Tarih boyunca askerlerin en büyük düşmanlarından olan tifüs gibi bir baş belasıyla uğraşan asker, komutan ve doktorlar perişan olmuştur. Bu şartlar altında başarıyı getireceği düşünülerek daha sert emirler verilmiştir. Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın ciddiyet ve disiplin adına şiddetli tebliğinden birisi Üçüncü Ordunun yetki haricindeki Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey'e de gidince zaten yıpranmış sınırlar iyice gerilmiştir. Vali, Paşa'nın tebliğine oldukça sert bir yanıt vermiştir. Olaya Dahiliye Nazırı Talat Bey ile Enver Paşa da dahil olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan belgeler üst düzey yöneticilerin ne durumda çalıştıklarını, Paşa ile Vali tartışması olayının nasıl başladığını ve neticelendiğini gösterse de iki önemli belge kayıptır. Bunlardan birisi Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Enver Paşa'ya gönderdiği şikâyet tarzındaki mektup ya da telgrafken diğeri de Dahiliye Nazırı Talat Bey'in ricasıyla (emriyle) Hafız İsmail Hakkı Paşa'ya bir tarzıye (özür dileme) yazan Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey'in mektubu ya da telgrafıdır. Bu iki belgeden ilkinin muhtevası Enver Paşa'dan Talat Bey'e gelen mektuptan öğrenilebilir. Fakat ikincisinin tespit edilebilmesi önemlidir, çünkü bu tarzıyeyi istemeye istemeye yazan Vali aynı zamanda oldukça meşhur bir nâsir ve şairdir.

Hafız Hakkı Paşa ile Süleyman Nazif'in tartışması gazetelere yansımadağı gibi hatırat tarzı eserlerde de fark edilememiştir. Kalemle ve kelamıyla haklı bir şöhreti olan Süleyman Nazif'in eserlerinde bu konuyla alakalı olarak herhangi bir yazıya tesadüf edilememiştir.

Yazarların katkı düzeyleri: Birinci yazar %100.
Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.
Çalışmada finansal destek alınmamıştır.
Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

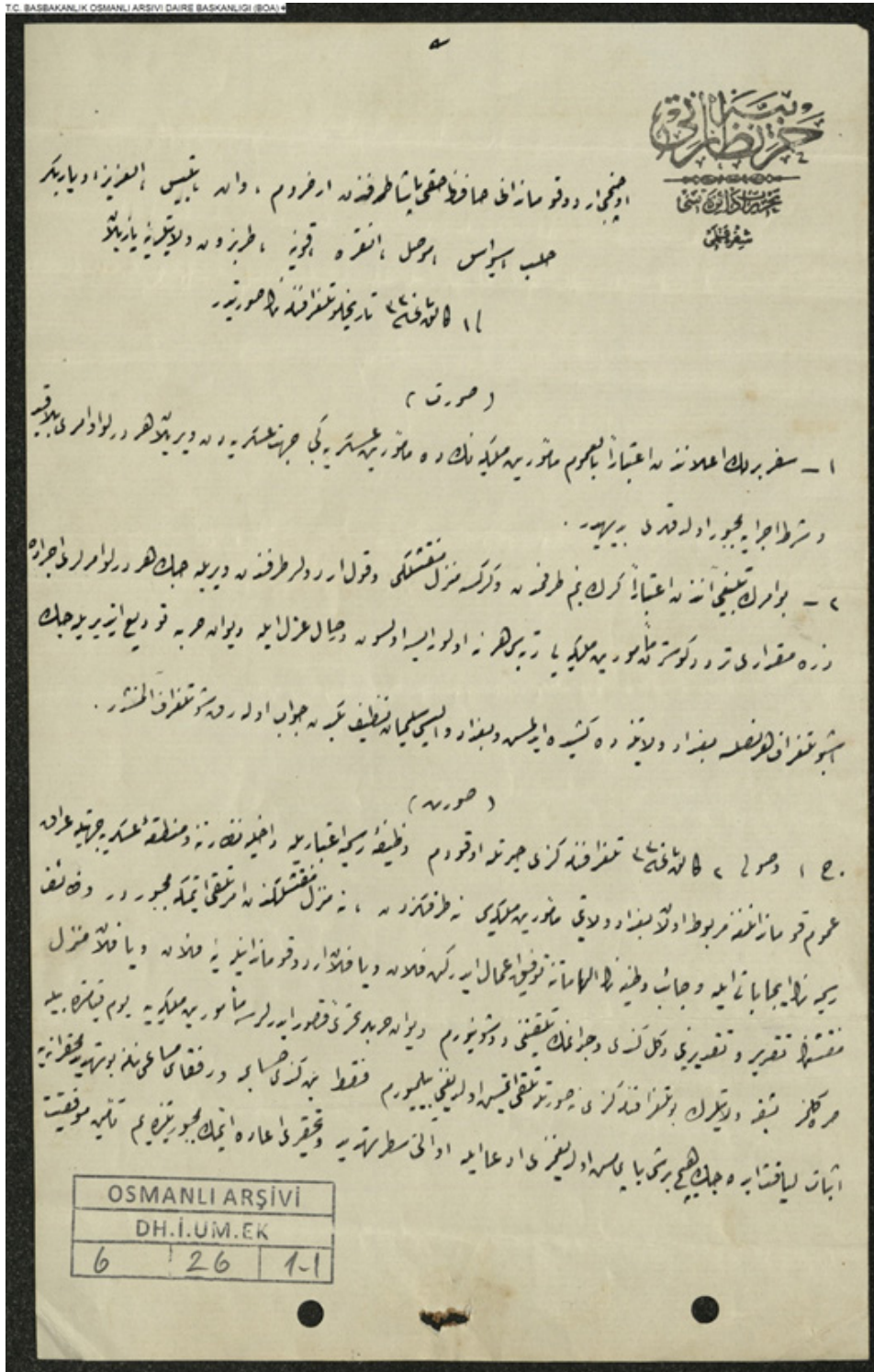
- ALKAN, N. (2020). *İmparatorluğun Son Savaşı*, İstanbul: Timaş Yayınları
- ARI, K. (1997). *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları
- AY, İ. (2016). *Süleyman Nazif'in Dergi ve Gazetelerdeki Sanat ve Edebiyat Yazıları (1869-1927)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CEMAL PAŞA (2006). *Hatıralar. İttihat ve Terakki Birinci Dünya Savaşı Anıları*, yay. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- GÜL, M. F. (2020). Savaşa Düşen Mahkûma Sarılır mı? 1. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Mahkûmlardan Faydalanma Düşüncesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.20, S.23, (741-759)
- GÜL, M. F. Uzun, A. (2020). A New Memory Space: Sarıkamış (Kars/Turkey), *Places of Memory and Legacies in an Age of Insecurities and Globalization*, ed. Gerry O'Reilly, London: Spinger, (229-246)
- GÜL, M. F. (2021). Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Sonrasında Halkın Tepkilerine Dâir Bazı Tespitler. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, S.5, (732-754)
- HAFIZ HAKKI PAŞA. (yty). *Bozgun*, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- HAFIZ HAKKI PAŞA. (2014). *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*. yayınlayan: Murat Bardakçı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- HEKİMOĞLU, S. (2019). *Süleyman Nazif'in (1869-1927) Bütün Yazıları (Başlangıçtan 1909'a kadar) Metin-İnceleme-İndeks*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- İLTER, S. (2007). *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, yay. haz. Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- KAŞIYUĞUN, A. (2014). Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları ve I. Dünya Savaşına Girişi (1911-1914), Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MENTEŞE, H. (2019). *Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- ÖZTÜRK, Y. (2014). *Süleyman Nazif'in Hadisat Gazetesindeki Yazıları (1918-1919) (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Rus Dışişleri Gizli Arşivinin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbine Girişi* (2018), çeviren ve hazırlayan: Azad Ağaoğlu, Ötüken Neşriyat.
- TALAT PAŞA (2015). *Talat Paşa'nın Anıları*, yay. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- TAŞÇI, C. (2015). *Süleyman Nazif'in Hadisat Gazetesindeki Yazıları (1919) (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
- SABİS, Ali İhsan (1990), Harp Hatıraları. Birinci Dünya Harbinden Evvelki Hadiseler Harbin Zuhuru ve Seferberlik İlanı, Harbe Nasıl Sürüklendik?, Nehir Yayınları.

SANDERS, L. (1999). *Türkiye’de Beş Yıl*, C.1, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları.

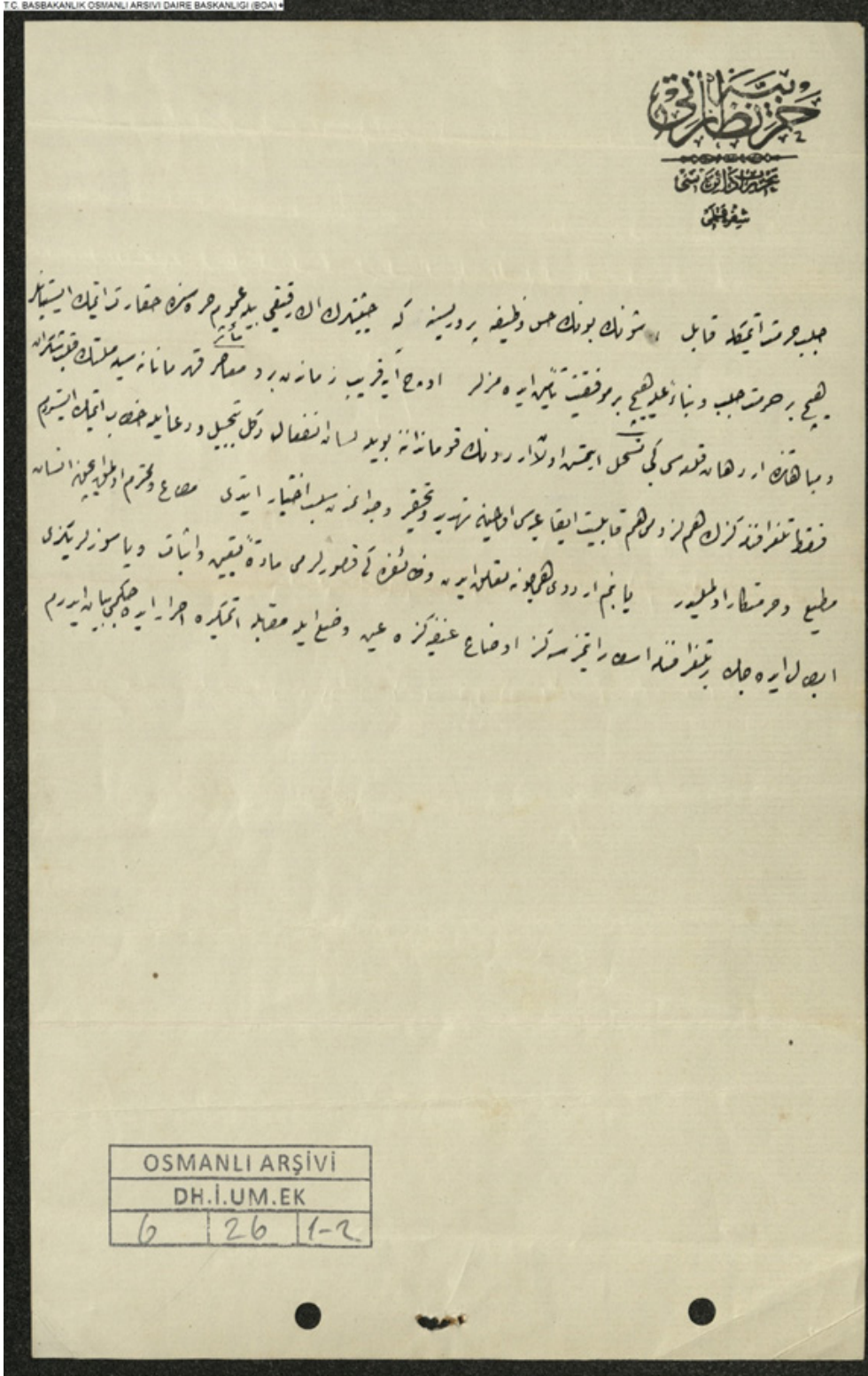
SİVRİ, P. M. (2016). *Manastır’dan Erzurum’a Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EKLER

Hafız Hakkı Paşa ile Süleyman Nazif Bey arasında atışmaya sebep olan belge

DH.İ.UM.EK.00006.00026.001

DH.İ.UM.EK.00006.00026.001